

DE EED VAN HIPPOCRATES

[1] Ik zweer bij Apollo de Genezer en Asklepios en Hygieia en Panakeia en alle goden en godinnen, hen tot getuigen makend, naar mijn vermogen en inzicht deze eed en dit verdrag ten uitvoer te zullen brengen:

[2] om die mij deze kunst geleerd heeft gelijk te achten aan mijn ouders, mijn leven met hem te delen en als hij geldgebrek heeft een aandeel van het mijne te geven; zijn nageslacht gelijk te stellen aan broeders in mannelijke lijn en hun deze kunst te leren, als zij dat wensen, zonder loon of verdrag, voorschriften en mondelinge instructies en alle overige lering mee te geven aan mijn zoons en die van mijn leermeester, en aan leerlingen, die het verdrag getekend hebben en de eed gezworen hebben volgens de medische wet, en aan niemand anders.

[3] Ik zal dieetvoorschriften toepassen tot heil van de zieken naar mijn vermogen en inzicht, en van hen afweren wat ten verderve en onrecht is.

[4] Ik zal geen dodelijk vergif aan iemand geven als hij erom vraagt en ook geen advies dienaangaande, evenmin zal ik aan een vrouw een pessarium voor abortus geven. Rein en vroom zal ik mijn leven en mijn kunst bewaren.

[5] Ik zal geen lijdens aan stenen opereren, maar dit overlaten aan mannen wier werk dit is.

[6] In de huizen die ik bezoek zal ik binnengaan tot heil der zieken, mij onthoudend van elk opzettelijk onrecht en kwaad, en met name van seksuele relaties met vrouwelijke of mannelijke personen, zowel vrijen als slaven.

[7] Wat ik tijdens de behandeling of zelfs buiten de praktijk zal zien of horen aangaande het leven der mensen, dat nooit naar buiten verteld mag worden, zal ik verzwijgen in de overtuiging dat zulke dingen onuitgesproken moeten blijven.

[8] Als ik deze eed in vervulling breng en niet schend, moge het mij gegeven zijn mijn leven en kunst te genieten, in aanzien staande bij alle mensen voor altijd; als ik hem overtreed en meineed pleeg moge het tegendeel mijn lot zijn.

DE EED VAN HIPPOCRATES

door Dr. H. J. DROSSAART LULOFS, te Leiden

Een eeuw geleden las, sprak en schreef de dokter nog Latijn, en het valt in zekere zin zelfs te betreuren dat hij die gewoonte heeft verlaten. Want afgezien van in het oog vallende voordelen als eenheid van terminologie die trouwens voor het merendeel aan het Latijn en Grieks ontleend is gebleven en vergemakkelijking van het internationaal contact, biedt de taal der geleerden de mogelijkheid om diè afstand tegenover leken te bewaren, waar de artsen van oudsher af met het volste recht op gesteld zijn geweest. Er zou dunkt mij veel voor te zeggen zijn als de doktoren bij een consult zich ook nu nog konden uitdrukken in een taal die de patiënt niet verstond en waarschijnlijk zou de goegemeente heel wat rustiger zijn als bijv. de geschriften van Freud en zijn school in het Latijn geschreven waren.

Uit de doktersbibliotheek zijn bovendien de werken van Hippocrates en Galenus van de vertrouwde plaats naast de Bijbel verdwenen. Juist in medische kringen wordt dit verlies nogal eens betreurd. Wie Hippocrates eens heeft opgeslagen, heeft het nooit bij één bladzijde lezen gelaten en het is haast onmogelijk om niet met bewondering van hem te spreken. Bovenal blijkt zijn figuur bij uitstek geschikt te zijn om als typisch voorbeeld van de ideale arts voor alle tijden voorgesteld te worden. Geregeld verschijnen boeken, die Hippocrates der Grosse heten, of iets dergelijks (want ook Frankrijk heeft magistrale éloges opgeleverd) en de uitgevers kunnen zeer grote oplagen van vertalingen riskeren, die toch altijd snel uitverkocht raken. Die verering kan maniakale vormen aannemen, zoals blijkt uit de laatste volledige Duitse editie uit de dertiger jaren van deze eeuw, die naast gewoonlijk behoorlijke vertalingen en goede annotaties een aantal pijnlijke essays bevat, waarin met verbijsterende tekstverdraaiing bewezen wordt dat Hippocrates, 'das Urbild des arischen Arztes' de bloedsomloop reeds gekend zou hebben, maar door het domme nageslacht niet begrepen was, zodat de nordische Rasse de schande heeft beleefd dat een of andere Engelsman het nog eens heeft moeten ontdekken. Die opvatting van de ideale arts Hippocrates is al zeer oud, en zij heeft reeds enige generaties na zijn dood een merkwaardig gevolg gehad. De Grieken bezaten nl. een collectie medische werken, hoofdzakelijk uit de 5e en 4e eeuw v. Chr. afkomstig, die in lengte varieerden van een halve bladzijde tot

verscheidene volumina, en naar de inhoud bestonden uit zorgvuldig doordachte verhandelingen en slordig geschreven vertoegen, specialistische studies en redevoeringen tot leken gericht, plakboeken met ziektegeschiedenissen en praktijkjournalen, aforismenverzamelingen en onsamenhangende notities, en ten slotte zelfs een complete doktersroman in briefvorm. De snel groeiende verering voor Hippocrates heeft gemaakt dat deze hele heterogene en in kwaliteit sterk wisselende verzameling aan hem alleen is toegeschreven, en diens gevolg zijn wij behalve met een homerische en een shakespeareaanse ook met een hippocratische kwestie verrijkt. De debatten over echtheid of onechtheid van elk van de 52 geschriften zijn in latere perioden van de oudheid veelvuldig geweest, en toen in de afgelopen anderhalve eeuw het corpus hippocraticum van de medische naar de filologische boekenkast verhuisde, zijn zij met vernieuwd élan gevoerd. Omstreeks 1850 waren er nog twee of drie echt (Daremborg), in 1900 geen een meer (toen sprak Wilamowitz van een Autor ohne Bücher) tegenwoordig vecht men alweer om een stuk of vijf, zes. Dit soort van discussies, die gewoonlijk de neiging hebben om door subjectieve oordelen, vertoon van spitsvondigheid en zucht naar beter weten vertroebeld te worden, is niet naar mijn smaak, en ik zou de hele kwestie niet aanroeren als zij voor mijn onderwerp 'De eed van Hippocrates' niet van primair belang was. Maar vóór ik tot de behandeling van dit document kan overgaan is het wel nodig althans een poging te wagen om een algemene karakteristiek van de hippocratische arts van omstreeks 400 v. Chr. te geven.

Wij kunnen niet beter doen dan hem bij het bezoek aan zijn patiënten te volgen. In vele opzichten is zijn optreden hetzelfde als tegenwoordig. Hij ondervraagt de patiënt en onderzoekt hem: hij meet de temperatuur (met de hand), palpeert de buik en ausculteert door het oor tegen de borst of de rug te drukken. Percuteren doet hij niet — dat moest Leopold Auenbrugger uitvinden in 1761 — en de kunst om de pols te voelen begint in zijn tijd pas te komen. Meestal neemt hij het kloppen van de aderen aan de slapen waar.

Juist op dit onderdeel, het waarnemen van het pulseren der bloedvaten, moet ik even ingaan. Bij Galenus, die een half millennium later leefde, is het onderzoek van de pols al tot een zeer verfijnde kunst geworden: hij beschrijft ongeveer dertig verschillende polsslagen op een zo nauwkeurige wijze, dat men ze in curven heeft kunnen overbrengen, die vergelijking met electrocardiogrammen mogelijk maken. Maar van bloedsomloop wist ook hij nog niets en daardoor had hij van de oorzaken van dat pulseren volkomen verkeerde voorstellingen

— men was het er eigenlijk zelfs niet over eens of het met de harts slag samenhang. Maar dank zij voortdurende waarneming en lange ervaring wist men wel wat deze verschijnselen voor het verloop van een ziekte konden betekenen. Dit ene voorbeeld is in hoge mate typerend voor de wijze waarop men de geneeskunde beoefenen moest in een tijd waarin de ziekten onderscheiden werden in een gering aantal zichtbare, d.w.z. huidaandoeningen, wonden, breuken e.d., en verborgene, die in de meerderheid waren. Het noodzakelijk gevolg was dat de nadruk niet zozeer op ziekten als wel op kenmerkende symptomen kwam te liggen.

Als het onderzoek beëindigd is vraagt de patiënt van onze tijd: 'Wat is het, dokter?' Dan komt dikwijls een naam van een ziekte te voorschijn, en dank zij de populaire propaedeuse van de wachtkamer weet de zieke min of meer waar hij aan toe is. Als er ernstig gevaar bestaat zal de dokter zijn best doen om met vage omschrijvingen helemaal niets te zeggen. In de oudheid echter kwam het niet zozeer op de diagnose aan — namen van ziekten waren zelfs betrekkelijk schaars — maar op de prognose: zo gauw de medicus er zeker van was, kreeg de patiënt de geschiedenis van zijn kwaal te horen en ook wat er nog te gebeuren stond. Daarbij moest de medicus erop bedacht zijn om in zijn mededelingen en voorspellingen zo exact en zo juist mogelijk te zijn, want anders zou zijn reputatie geschaad kunnen worden. Dat houdt in dat van enige verzachting geen sprake kon zijn, en dat een eventueel te verwachten slechte afloop ook zonder omwegen werd aangezegd.¹

Voor het stellen van de prognose is het nodig om de 'tekens' waar te nemen en ze op de juiste wijze te interpreteren. Die 'tekens' zijn van velerlei aard en de arts is met zijn observaties al begonnen vóór hij zijn patiënten ging bezoeken. Eerst heeft hij zich op de hoogte gesteld van de ligging van de woonplaats ten opzichte van zon en windrichting, omdat de warme zuidenwinden geheel andere invloeden hebben dan de koude uit het noorden.² En hoe staat het met het water? Haalt men het uit moerassige poelen of uit heldere bergbeken, is het zoet of brak? Is de grond kaal en stenig of begroeid, ligt de stad in een bedompt dal of op een hoge koude plaats? Hoe leven de bewoners in het algemeen — doen zij aan sport of niet, en hoe zijn hun eet- en drinkgewoonten? Bestaat er een voorkeur voor wijn en zijn zij tot misbruik geneigd of matig? Van veel belang is het jaargetijde en de daarmee samenhangende weersgesteldheid in het algemeen en voor dit ogenblik in het bijzonder, want al deze dingen kunnen oorzaken zijn van specifieke ziekteverschijnselen. In een plaats met bepaalde ligging, water, klimaat, bodem, enz. kan men in een bepaald jaarge-

tijde en onder bepaalde omstandigheden het overheersen van bepaalde symptomen verwachten.

Dadelijk na zijn entree in de ziekenkamer is de geneesheer de patiënt gaan observeren. In het Prognostikon, het geschrift dus dat aan de prognose is gewijd, worden de tekens, in een zeker systeem gebracht, opgesomd. Men moet eerst naar het gezicht kijken — of het nog lijkt op dat van gezonde mensen en bovenal of de patiënt er anders uitzielt dan in normale toestand. Hoe groter de afwijking is hoe bedenkelijker. Dan volgt de klassieke beschrijving van het gelaat van de moribundus, in medische handboeken nog altijd als 'facies hippocratica' bekend: 'neus scherp, ogen hol, slapen ingevallen, oren koud en ingeschrompeld en de oorlellen naar buiten gekeerd, de huid van het gelaat hard, gespannen en droog, de kleur van het gehele gelaat vaal of grijs.' Dit uiterlijk zal meestal op een spoedige dood wijzen, maar men moet de patiënt vragen of hij lange tijd niet geslapen heeft, of zijn ingewanden zeer vochtig zijn geweest en of hij enige honger heeft. En als hij een van die dingen beaamt moet men het gevaar voor minder groot houden. Op het gezicht volgen de ogen: Als zij het daglicht schuwen of zonder aanleiding tranen of verdraaid zijn, of als het ene kleiner is dan het andere, of het wit rood of loodkleurig is, of er zich donkere aderen in vertonen, of vocht opwelt rond de oogappel, of de ogen rusteloos, uitpuilend of sterk ingevallen zijn... dat moet men alles voor boze tekens houden en zelfs voor funest. Men moet ook op het gedeeltelijk verschijnen van de ogen in de slaap letten: want als er iets van het wit te zien komt terwijl de oogleden gesloten zijn, en dit niet veroorzaakt wordt door diarrhee of gebruik van purgeermiddelen, of doordat de patiënt gewoon is om zo te slapen, is dit een lelijk teken dat een spoedige dood voorspelt. Na de lippen en de neus de houding. De geneesheer moet de patiënt aantreffen rustend op zijn rechter of linker zijde, met zijn armen, nek en benen licht gebogen en het hele lichaam ontspannen liggend. Want zo rusten ook de meeste gezonde mensen, en de beste wijzen van liggen zijn die, welke het meest overeenkomen met die van gezonden. Liggen op de rug met armen en benen uitgestrekt is minder goed. Maar als de patiënt voorovergebogen ligt en afzakt in de richting van de voeten is die houding bedenkelijker dan de vorige. En als men de patiënt aantreft met de voeten ontbloot zonder dat zij bijzonder heet zijn, en armen en benen op abnormale wijze rondslingeren en bloot zijn, is het een slecht teken, want dat wijst op apathie. Slecht is ook op de rug liggen met open mond en met de benen heel sterk gebogen en samengevouwen, verder: op de buik liggen. Gevaarlijk is het vooral bij pneumonie als de pa-

tiënt op het hoogtepunt van de ziekte zich wil oprichten... en bij hoge koortsen van allerlei aard zijn het slechte tekens als de armen voor het gezicht bewogen worden, in de ruimte jagen, vlokken uit de dekens plukken, splinters rapen en kalk van de muur peuteren.

Op overeenkomstige wijze worden de symptomen van ademhaling, zweet, spanning van de buik, gezwellen, abcessen, waterzucht, slaap, dromen, kwaliteit van de stoelgang, flatus, urine, braken, sputum enz. in korte, scherpe zinnen weergegeven. De taak van de geneeskunde wordt als volgt omschreven: 'Zeggen wat vooraf is gegaan, de huidige toestand onderkennen, de toekomst vooruitzeggen — daar komt het op aan. Wat de ziektegevallen betreft, twee dingen nastreven: helpen of ten minste niet schaden. De kunst kent drie factoren: de ziekte, de patiënt, de geneesheer. De geneesheer is de dienaar van de kunst; de patiënt moet samenwerken met de geneesheer om de ziekte te bestrijden.'

Wat die bestrijding betreft kan men twee gebieden onderscheiden: preventieve geneeskunde en therapie. Van purgeer- en braakmiddelen maakt men ook bij gezonden meer gebruik dan tegenwoordig; daar komt voor zieken dan het aderlaten bij. Overigens past men betrekkelijk weinig kruiden en dranken toe maar er zijn uitgebreide onderzoekingen gedaan naar een passend dieet. Er bestaan hele boeken vol gedetailleerde overzichten van eigenschappen van alle bekende spijzen: of zij voedend zijn, de stoelgang bevorderend, verstoppend, flatulent, diuretisch of niet, en dergelijke meer. Men vindt soms juiste opvattingen, en andere die tot eeuwenlange vooroordelen zouden leiden, zoals de argwaan tegenover haast alle vruchten, behalve appels en noten, de waarschuwing dat de komkommer en de meloen 'verkoelend' werken en dat men in de zomer zich maar liever helemaal van vruchten moet onthouden.

Leefregels zijn opgesteld in het algemeen, en in het bijzonder voor hen die alle tijd hebben om op hun gezondheid te letten (dat slaat blijkbaar op de *praxis aurea*), en natuurlijk is veel plaats ingeruimd aan diетregels voor zieken. Voor hen zijn lichte spijzen aangewezen, gerstewater, melk, honing en mengsels daarvan, en er bestaat een zekere voorkeur voor de wijn, die 'wonderbaarlijk is aangepast aan de menselijke natuur' en versterkend werkt — een geloof dat gelukkig tot op heden toe niet geheel is verdwenen.

Ik zal op deze dingen niet verder ingaan, want het komt mij voor dat het meest waardevolle gedeelte van de hippocratische geschriften ligt in de grote plaats die aan de observatie is ingeruimd, en op de ontwikkeling van dat vermogen dat men

de klinische blik pleegt te noemen. Hier ligt een zeer nauw verband met de reputatie van de arts, en karakteristiek is de verklaring waarmee het zoëven genoemde Prognostikon begint 'De beste arts, naar mijn inzicht, is hij die zich op het vooruitzien toelegt. Want als hij bij de patiënten van tevoren al weet en voorspelt hoe de toestand is, wat eraan vooraf is gegaan en wat volgen zal, en daarbij de details aanvult die de patiënten in hun eigen verhaal hebben overgeslagen, dan zullen zij geloven dat hij meer weet van de toestand dan de zieken zelf, zodat de mensen het wagen zullen zich aan hem als geneesheer toe te vertrouwen'.

Dit is dus de gang van zaken geweest: de dokter heeft de patiënt onderzocht en de anamnese opgenomen. Nu gaat dat gewoonlijk zo dat de zieke door enkele verschijnselen gepreoccupeerd is en de andere vergeet te vermelden. De dokter, die het ziektebeeld voor ogen heeft, is daardoor in staat om het verhaal van de patiënt aan te vullen en hem eraan te herinneren welke ervaringen hij ook gehad moet hebben. Zo maakt hij van de psychologische gesteldheid van de patiënt gebruik om hem te imponeren en zijn vertrouwen te winnen. Dat vertrouwen is nodig, ook om praktische redenen. De antieke medicus vestigde zich nl. dikwijls niet in een bepaalde plaats, maar trok van de ene naar de andere. Het was daarom voor hem van het hoogste belang om zo mogelijk door enige spectaculaire gevallen naam te maken en omgekeerd zijn reputatie niet te schaden.

Het heeft lang geduurd vóór men van een medische wetenschap is gaan spreken: in de oudheid is het altijd een τέχνη, een kunst, gebleven. Nu doet zich echter een merkwaardige paradox voor. Leest men bijv. Aristoteles' *Astronomie* en Hippocrates' *Prognostikon* na elkaar, dan zal men in Aristoteles' boek de bewijzen vinden dat de aarde het middelpunt van het heelal is en dat het ook niet anders zou kunnen zijn; dat deze wereld eeuwig bestaan heeft en eeuwig bestaan zal, zodat schepping en ondergang ondenkbaar zijn, dat de zon niet heet is, dat de sterren onsterfelijk leven en een ziel bezitten — ik bespaar U de rest, want men behoeft geen vakman te wezen om in te zien dat dit beroemde boek voor de exacte wetenschappen niet meer betekenen kan dan een historisch curiosum. Daarentegen zal de lectuur van het hippocratische geschrift U er dadelijk van overtuigen dat hier een man aan het woord is die nog altijd iets te zeggen heeft.

Men heeft Aristoteles verontschuldigd met de opmerking dat hij astronoom moest zijn zonder kijker en bioloog zonder microscoop. Maar daarmee is lang niet alles gezegd, want in alle natuurwetenschappen, tot in de biologie toe, is hij steeds

weer van vooropgezette principes uitgegaan, die vaak met geen enkele werkelijkheid overeen kwamen; experimenteren deed hij vrijwel niet en van een van de eerste voorwaarden voor wetenschappelijk onderzoek — de verificatie van de verkregen gegevens — heeft hij niet het flauwste besef gehad. Dit zijn de gebreken van de wetenschap van zijn tijd, zegt men, maar het is wel eens nodig om op te merken dat de medici uit de oudheid heel wat verder zijn gekomen, hoewel zij er in beginsel niet beter aan toe waren. Ook zij moesten de eenvoudigste hulpmiddelen en instrumenten ontberen; van de anatomie van het menselijk lichaam hadden zij een onnauwkeurig beeld en van vele levensverrichtingen een verkeerde voorstelling. Maar zij wisten die ernstige tekorten tot op zekere hoogte te compenseren door nauwlettende observatie in alle denkbare richtingen en een door lange ervaring verkregen vermogen om de waarnemingen te interpreteren.

De medische methode, die op het sorteren, combineren, deduceren en aan de ervaring toetsen van de verkregen gegevens berust, lijkt naar ons gevoel veel wetenschappelijker dan de andere, maar naar antieke begrippen laat de wisselvallige aard van het te bestuderen object wetenschappelijke behandeling in het geheel niet toe. De medicus zelf is zich trouwens voldoende bewust van het onzekere karakter van zijn kunst, getuige bijv. het beroemde eerste aforisme: 'Het leven is kort, de kunst lang, de gelegenheid vluchtig, de ervaring bedrieglijk, het oordeel moeilijk...' en een uitspraak als: 'Ik voor mij zou die geneesheer hooglijk prijzen die slechts kleine fouten maakt.' Of wil men het een comediedichter laten zeggen: 'de arts is een gelukkig mens, omdat de zon zijn goede resultaten aanschouwt en de aarde zijn vergissingen bedekt.'

Als men wil samenvatten dan is de hippocratische arts een kundig waarnemer en een geschoolde practicus met een voorliefde voor lijfspreuken als 'niets aan het toeval overlaten en niets over het hoofd zien'. Hij is realist en geeft herhaaldelijk te kennen dat hij zich uitsluitend wil beperken tot de feiten die voor zijn doel van belang zijn. Vandaar dat men in een afzonderlijk geschrift de waarschuwing vindt om zich niet in te laten met filosofische speculaties over de samenstelling van het menselijk lichaam uit de kwaliteiten vochtig, droog, warm en koud, en liever te letten op de diëten, die blijkens de voor vele generaties verworven ervaring gunstig of ongunstig voor gezonden en zieken plegen te zijn. Vandaar ook een temperamentvolle aanval op wonderdoeners, belezers, handopleggers en hoe zij verder mogen heten, al zal hij zich niet tegen ware vroomheid keren. In dat opzicht huldigt hij een nuchter standpunt: 'Bidden is passend, zegt hij, en iets zeer goeds, maar

als men de hulp van de goden inroept moet men ook zijn eigen krachten vergaren.'

Tot iets meer dan een eeuw geleden heeft niemand eraan getwijfeld dat de *Eed* uit deze medische kringen afkomstig was, maar sinds Daremberg in 1843 voor het eerst gerechtvaardigde twijfel heeft geuit, zijn er nog maar weinig onderzoekers die aan het traditionele standpunt blijven vasthouden.

De inhoud van dit hoogst belangrijke document kan zeer duidelijk in verschillende onderdelen gescheiden worden. Het bevat nl. in zeer kort bestek de statuten en reglementen van een gemeenschap, waarin degene die deze eed moet afleggen zal worden opgenomen. Het is ondoenlijk om alle kwesties geheel te behandelen en ik zou willen beginnen met de paragrafen die in het vervolg niet of nauwelijks ter sprake zullen komen. Dat zijn par. 1 en 8: (1) 'Ik zweer bij Apollo de Genezer en Asklepios en Hygieia en Panakeia en alle goden en godinnen, hen tot getuigen makend, naar mijn vermogen en inzicht deze eed en dit verdrag ten uitvoer te zullen brengen. (8) Als ik deze eed in vervulling breng en niet schend, moge het mij gegeven zijn mijn leven en kunst te genieten, in aanzien staande bij de mensen voor altijd; als ik hem overtreed en meined pleeg moge het tegendeel mijn lot zijn.'

Vooreerst geeft par. 2 een overzicht van de verplichtingen van de arts tegenover het gilde waarvan hij deel zal uitmaken: (ik zweer) 'om die mij deze kunst geleerd heeft gelijk te achten aan mijn ouders, mijn leven met hem te delen en als hij geldgebrek heeft een aandeel van het mijne te geven; zijn nageslacht gelijk te stellen aan broeders in mannelijke lijn en hun deze kunst te leren, als zij dat wensen, zonder loon of verdrag; voorschriften en mondelinge instructies en alle overige lering mee te geven aan mijn zoons en die van mijn leermeester, en aan leerlingen, die het verdrag getekend hebben en de eed gezworen hebben volgens de medische wet, en aan niemand anders.' Op deze regels, die men kan beschouwen als gecompriëerde statuten van de broederschap, zal ik aanstonds terugkomen. De paragrafen 3-7 geven het eigenlijke reglement, en ook hier kan men een verdeling maken: eerst komen de regels voor de praktijk in engere zin: (3) 'Ik zal dieetvoorschriften toepassen tot heil van de zieken naar mijn vermogen en inzicht, en van hen afweren wat ten verderve en onrecht is. (4) Ik zal geen dodelijk vergif aan iemand geven als hij erom vraagt en ook geen advies dienaangaande; evenmin zal ik aan een vrouw een pessarium voor abortus geven. Rein en vroom zal ik mijn leven en mijn kunst bewaren. (5) Ik zal zeker geen lijders aan stenen opereren, maar het over-

laten aan mannen, wier werk dit is.' De twee overige paragrafen behelzen tenslotte supplementaire voorschriften voor het gedrag van de medicus ten aanzien van de patiënt: (6) 'In de huizen die ik bezoek zal ik binnengaan tot heil van de zieken mij onthoudend van elk opzettelijk onrecht en kwaad, en met name van seksuele relaties met vrouwelijke of mannelijke personen, zowel vrijen als slaven. (7) Wat ik tijdens de behandeling of zelfs buiten de praktijk zal zien of horen aangaande het leven der mensen, dat nooit naar buiten verteld mag worden, zal ik verzwijgen in de overtuiging dat zulke dingen onuitsproken moeten blijven.'

De inhoud zal misschien bij eerste lectuur vrij duidelijk schijnen, maar bij nadere beschouwing blijken er vele moeilijkheden te bestaan. De belangrijkste vraag is natuurlijk of deze eed representatief is voor de opvattingen van de medici, of om het voorzichtiger te zeggen, voor een deel van de medici wier werken in het Corpus hippocraticum te vinden zijn. Nu staan in dat corpus een vrij groot aantal passages die de gedragslijn van de arts betreffen. Als voorbeeld citeer ik een bladzijde over de waardigheid van de geneesheer: 'Hij moet er gezond uitzien en zo goed bekleed als met zijn constitutie overeenkomt, want als hij geen welvarend uiterlijk heeft denkt de grote menigte dat hij ook niet goed voor anderen zal kunnen zorgen. Verder moet hij proper zijn voor zijn persoon, correct gekleed en gezalfd met goed maar niet opvallend reukende olie. Want op al die dingen zijn de patiënten gesteld en men moet daarop letten. Wat zijn moreel betreft moet hij ingetogen zijn, niet alleen als het op zwijgen aankomt, maar ook zeer geregeld in zijn levenswijze, want dat doet zijn reputatie het meeste goed. Van karakter moet hij onberispelijk zijn en tegenover allen waardig en vriendelijk. Want wie al te spoedig met zijn oordeel klaar staat oogst misnoegen, ook al kan het zijn nut hebben... In zijn gelaatstrekken moet ernst liggen, geen norsheid, want dan maakt hij de indruk van arrogantie en mensenverachting. Maar wie al te lacherig is en overdreven opgewekt, wordt voor onbeschaafd gehouden, en dat moet in elk geval vermeden worden. In alle betrekkingen tot anderen moet hij rechtschapen zijn, want het is zijn eerste taak rechtschapenheid te betrachten. Er bestaat geen geringe band tussen dokter en patiënten; zij vertrouwen zich immers aan de geneesheer toe en hij heeft voortdurend te maken met vrouwen en meisjes en panden van grote waarde: in al die gevallen moet hij zelfbeheersing betrachten. Zó moet de arts dan zijn naar lichaam en geest.'

Niemand zal ontkennen dat deze brave medicus behartenswaardige wenken geeft voor kleding, zelf en bed-side manners —

om een goede indruk te maken, en voor een regelmatig leven — terwille van de reputatie. Met de eed komt het zwijggebod en de vermaning om zich beheerst te gedragen tegenover vrouwen en meisjes overeen, maar het blijft uiterlijk. Er worden hoge eisen gesteld aan het moreel van de geneesheer, maar het is een utiliteitsmoraal: als er rechtschapenheid gevraagd wordt krijgt men toch het gevoel dat dat is omdat men het met rechtschapen-zijn het verste brengt.

Het gaat niet aan om van alle verschillende medewerkers aan het corpus hippocraticum te onderzoeken hoe hoog of hoe laag de basis van hun beroepsethiek is. Ik heb een extreem geval gekozen; er zijn allerlei gradaties te vinden en m.i. laat het ideaal dat een andere nuchtere practicus in een paar woorden geformuleerd heeft: 'helpen, of tenminste niet schaden' aan edele gezindheid niets te wensen over. Maar dat neemt niet weg dat de vermaning 'denk aan uw reputatie' bij al die moraliserende artsen regelmatig terugkeert. In de eed is daar niets van te lezen. Integendeel: wat de medicus doet zal tot heil van de zieken moeten zijn (in par. 3 en 6); volgens par. 2 heeft hij niet dan verplichtingen tegenover leermeester, medeleerlingen en leerlingen; er komen geen uiterlijke dingen ter sprake en in de gelofte aan het eind van par. 4 'rein en vroom zal ik mijn leven en mijn kunst bewaren' ligt de sleutel van dit hele document, dat een beroep doet op de innerlijke gezindheid alleen. De woorden *ἀγνῶς καὶ ὁσῶς* 'rein en vroom' behoren tot de religieuze sfeer en komen in het corpus hippocraticum verder niet voor.

Er zijn meer verschilpunten. Par. 2 duidt de organisatie van de medische stand aan en geeft een beeld van een broederschap — men zou haast van een orde kunnen spreken, en die associatie wordt in het bijzonder gesuggereerd door de term *βίῳ κοινώσασθαι* 'het leven delen', die doet denken aan *κοινός* in de christelijke wereld een terminus technicus voor het kloosterlijk samenleven. Er wordt hier gesproken van onverbreekbare trouw aan de leermeester, die als een vader geëerd moet worden, van de plicht hem bij te staan in moeilijke omstandigheden — de plicht dus van kinderen tegenover de ouders — om zijn zoons als broeders in mannelijke lijn (dat is de sterkste vorm van bloedverwantschap) te beschouwen, en om eventueel zijn eigen zoons en die van zijn leermeester gratis in de kunst te onderrichten. Er wordt dus een gesloten gemeenschap verondersteld, waarvan alle leden met elkaar in relatie staan als vaders en broeders, en waarin niemand kan worden opgenomen tenzij hij zich door eedsaflegging verplicht. De laatste woorden... (om onderricht te geven) 'aan leerlingen die het verdrag getekend hebben en de eed

gezworen hebben volgens de medische wet en aan niemand anders' moet men toch wel begrijpen in de zin dat die leerlingen van buiten af bij hun intrede deze eed al moesten afleggen, aan het begin van hun studie blijkbaar en niet aan het eind, waarna zij in de gemeenschap als zonen en broeders werden ingelijfd. Over de 'medische wet' is veel te doen geweest. Er is misschien een heel eenvoudige verklaring mogelijk, nl. dat de 'wet' bestaat uit de volgende paragrafen, die immers de beginselen van de beroepsethiek bevatten.

Voor een ander punt, het bijstaan van de leermeester in moeilijke omstandigheden hoeft men ook niet ver naar een verklaring te zoeken. De inkomsten kunnen oudtijds niet hoog zijn geweest. Daar bestaan niet veel gegevens over, maar de dichtende filosoof Crates van Thebe, een leerling van de befaamde Diogenes heeft het volgende epigram ten beste gegeven:

"Leg voor een kok tien minen neer, één drachme voor een dokter, Een vleier kost u vijf talenten, een raadsman een bedankje, Een deerntje vraagt één talent, een wijsgeer drie obolen."

Omgerekend in hedendaagse munt³ krijgt men een kok voor f 450, een vleier voor f 15000 en een bijzit voor f 3000. De intellectuele beroepen waren in die tijd minder lucratief: een raadsman mag het voor een bedankje doen, het consult van een filosoof kost een kwartje en van een dokter 50 cent. Natuurlijk is dit komische overdrijving, maar men mag er wel uit opmaken dat het doktershonorarium heel matig was en dat er voor de oude dag niet veel over kon schieten.

Voor de rest is par. 2 altijd een moeilijk geval voor de commentatoren geweest. De feiten zijn deze: Plato bevestigt dat de medici hun zoons onderrichten, maar de enige andere schrijver die melding maakt van medische families is Galenus (131—201 n. Chr.), die minstens vijf eeuwen na dato zegt dat vroegere artsen geen anatomische handboeken nodig hadden omdat zij de anatomie (natuurlijk van dieren) uit de praktijk kenden: de medici begonnen hun zoons daar al vroeg in te onderrichten, in dezelfde tijd nl. dat zij het alfabet leerden. Maar toen later ook buitenstaanders de geneeskunde wilden leren kon deze goede gewoonte niet meer gehandhaafd blijven. Daarom ontstonden er anatomische handleidingen, die echter het praktisch onderricht van kind afaan niet geheel konden vervangen en daarom is de geneeskunde achteruit gegaan door het loslaten van de familietraditie. Nu bestaat er een neiging om dit verhaal als een boutade van Galenus op te vatten, die weer een gelegenheid te baat neemt om een van zijn lievelingsthema's, de grootheid van Hippocrates en het verval daarna, nog eens drastisch te illustreren. Dat loopt er dan altijd op uit dat de grote tijd met hem, Galenus, weer opnieuw begonnen is. Maar

aan de historische waarde van deze passage behoeft men m.i. niet te twifelen: de Hippocratici wisten heus wel iets van anatomie, maar er zijn geen handleidingen overgeleverd (op één merkwaardig boekje over het hart na). Galenus' verklaring kan daarom heel goed juist zijn. Maar wij komen er in dit geval geen stap verder mee, want van het adoptieproces dat volgens de eed buitenstaanders moesten doormaken om zo al niet naar het bloed dan toch naar de geest in de familie te worden opgenomen, zegt hij niets. En daar komt dan nog bij dat Plato, een jongere tijdgenoot van Hippocrates, onkundig blijkt te zijn van de clausule over het gratis onderricht: hij stelt het als heel natuurlijk voor dat Hippocrates gewoon was om van zijn discipelen leergeld te vragen.

Men heeft dan ook wel moeten concluderen dat deze eed naar instelling en geest niet overeenstemt met andere hippocratische geschriften en stelde twee mogelijkheden: a) dat de eed uit een veel vroegere tijd stamde toen de familiegedachte nog sterk levend was, maar dat dat saamhorigheidsgevoel in Hippocrates' dagen al voor een meer zakelijke instelling had plaats gemaakt, of b) dat de eed juist veel later ontstaan zou zijn, na Plato bijv.⁴ Een derde standpunt, nl. dat de eed alleen voor bepaalde kringen gold, is onlangs door Ludwig Edelstein verdedigd in een stimulerend boekje, getiteld *The Hippocratic Oath*,⁵ waaraan ik veel te danken heb, maar dat men wel met kritiek moet lezen.

Edelstein betoogt nl. dat er van een medische broederschap zoals die door de eed wordt verondersteld niet alleen in medische kringen verder niets bekend is, maar ook niet in andere gilden of verenigingen in het oude Griekenland. Er is echter één uitzondering, nl. de broederschap van de Pythagoreërs die door vroegere onderzoekers hoogstens een enkele maal in het voorbijgaan is vergeleken. Nu is er over die Pythagoreërs weinig bekend en men heeft de gegevens met moeite bijeen moeten garen uit tal van schrijvers uit alle perioden van de oudheid, die, zoals dat gewoonlijk gaat, hun overleveringen uit de zoveelste hand hebben en de schaarse waardevolle gegevens laten verdrinken in een vijver van weinig bruikbare anekdotes, die bovendien nog vertroebeld wordt door wanbegrip en laster van allerlei aard. Met de nodige reserve kan men het volgende beeld opstellen: de Pythagoreërs vormden een gesloten gemeenschap met een uitgesproken saamhorigheidsgevoel en een leer, die voor profanen geheim werd gehouden. Dat zij wiskunde bedreven weet elke schooljongen, maar karakteristiek voor hen is een mystisch-religieuze getallenleer, die bijv. een voortzetting heeft gevonden in de joodse Kabbala en bij de

Rozenkruisers. Hun godsdienstige overtuigingen hebben een uitzonderlijk karakter, niet het minst door de leer van de metempsychose, de zielsverhuizing: na de dood gaat de ziel in een ander levend wezen over, al naar het levensgedrag van de gestorvene in een man, vrouw of dier. Van man naar vrouw of dier over te gaan is degradatie, maar regeneratie is ook mogelijk. Daarom hangt met deze opvatting een hoog ethisch besef samen, dat dan weer is uitgekristalliseerd in een strenge zedeleer. Aan de andere kant leidt dit geloof tot een consequent doorgevoerd vegetarisme, want aangezien een ziel van mens naar dier kan overgaan of omgekeerd, staat alle doden met moorden gelijk.

Nu is het Edelstein m.i. wel gelukt om een aantal eigenaardigheden van de eed uit pythagoreïsche instellingen te verklaren. In die kringen vindt men immers voorschriften om zijn ouders bovenal te eren en onmiddellijk daarna zijn broeders. Aan de stichter van de gemeenschap, Pythagoras zelf, schrijft men de spreuk toe dat vriendschap gelijkheid betekent. De leerling moet zijn leermeester als een vader beschouwen en hij heeft de plicht hem in moeilijke omstandigheden bij te staan tot in ziekte, dood en begrafenis toe. Het woord *κοινός* samenleving, waar ik al eerder de aandacht op vestigde, komt bij mijn weten buiten de christelijke literatuur alleen in pythagoreïsche bronnen voor. Het gelijkstellen van spirituele banden met de banden des bloeds is in deze kringen zeer goed mogelijk geweest en een gesloten broederschap, die zijn leer aan niemand daarbuiten verraadt, zoals par. 2 van de eed die vooropstelt, heeft bij de Pythagoreeërs werkelijk bestaan. De hoge zedelijke strekking van de eed en de religieuze inslag komen overeen met wat wij van de sekte weten.

Als Edelsteins hypothese juist is — en m.i. is dat zeer waarschijnlijk — behoeven wij ons voor de datering ook niet veel zorgen meer te maken, want de pythagoreïsche bond hield in de 4e eeuw op te bestaan, om pas in de Romeinse keizertijd weer te herleven. Daarom zou de eed op zijn laatst in de 4e eeuw v. Chr. moeten zijn samengesteld, in dezelfde periode dus waaruit de geschriften van het corpus hippocraticum stammen. Het sektarisch karakter maakt het begrijpelijk waarom de eed in de overige medische literatuur zo weinig genoemd wordt.

In zijn ijver om zijn betoog sluitend te maken heeft Edelstein echter de neiging om te ver te gaan en speciaal ten aanzien van de paragrafen 3, 4 en 5 kan hij niet alle moeilijkheden oplossen. Want in deze centrale bepalingen liggen wel enkele problemen. De Duitse wetenschap heeft geponereerd dat in de paragrafen 3, 4 en 5 voorschriften gegeven worden op het ge-

bied van dieet, kruiden en operaties, en daaruit afgeleid dat de samenstellers van de eed gewoon waren de geneeskunde te verdelen in diëtetiek, farmakologie en chirurgie, en voor elk van die onderdelen een verordening gegeven hebben. Dit lijkt mij ver gezocht, want als men goed toeziet wordt slechts één positieve verklaring geëist, nl. om dieetvoorschriften toe te passen tot heil van de zieken (par. 3). Al het andere is negatief, en uit het verbod om vergif te gebruiken en een gevaarlijke operatie uit te voeren kan toch niets blijken aangaande het standpunt dat ten aanzien van farmakologie en chirurgie in het algemeen ingenomen dient te worden!

Edelstein wijst nu op de enige uitvoerige uiteenzetting van de medische opvattingen van de Pythagoreërs die bewaard is gebleven en die als volgt luidt: 'In de geneeskunde hebben zij het meest voorkeur gehad voor de diëtetiek en zij waren buitengewoon nauwkeurig op dat punt. In de eerste plaats probeerden zij aanwijzingen te leren kennen voor de juiste verhoudingen van dranken, spijsen en rustperioden. Verder waren zij ongeveer de eersten om een onderzoek te beginnen en nauwkeurig gegevens te verzamelen over de voorbereiding van spijsen. Zij hebben ook meer aandacht geschonken aan verbanden en omslagen dan hun voorgangers, maar zij hechtten minder waarde aan kruiden, die zij nog het meest voor wonden gebruikten. Opereren en cauteriseren lieten zij het minst van alles toe.' Deze passage is afkomstig uit een werk van Iamblichus, ontstaan in plm. 300 n. Chr., in een tijd van herleving van het Pythagoreïsme, waarin men ijverig zocht naar oude overleveringen, die vaak niet erg zuiver bewaard waren. Naar aanleiding van de zo juist aangehaalde plaats zou ik willen opmerken dat het wel heel erg overdreven is om te zeggen dat de Pythagoreërs de eersten waren om de diëten uitvoerig en nauwkeurig te bestuderen, want uit het corpus hippocraticum blijkt dat alle medici zich met dit onderzoek hebben bezig gehouden, en over de verbandleer kunnen de vele precieze aanwijzingen van de Hippocratici niet overtroffen worden. Het maakt dan ook op mij de indruk dat de geciteerde passage een uitbreuk is van een of andere lofrede, in eigen kring ontstaan, waarin, zoals dat pleegt te gebeuren, de prestaties van geestverwanten hoog verheven, en die van anderen niet vermeld worden. Wat dan als kern overblijft is dat de therapie van de Pythagoreërs vooral op het dieet was gericht, dat zij weinig waarde hechtten aan kruiden en nog minder aan operatief ingrijpen. Deze voorstelling wordt goed bevestigd door een dialoog van Plato, ditmaal een werk uit de 4e eeuw v. Chr., waarin als voornaamste spreker een Pythagoreër, Timaneus, optreedt. Uit een overzicht van de oorzaken der ziekten blijkt

dat Timaeus psychosomatische beginselen aanhangt: er is een wisselwerking en een samenhang van ziekten van lichaam en ziel, die het gevolg zijn van verstoring van het evenwicht. Om dat evenwicht, zolang men gezond is, in stand te houden, raadt Timaeus bijv. degene, die hoofdwerk verricht aan om dat te compenseren met gymnastiek, mààr wie zich op sport toelegt moet omgekeerd ook muziek en filosofie beoefenen. Nauwlettend dienen verschillende spijsen en dranken tegen elkaar afgewogen te worden. Ziekte is volgens deze voorstelling een verstoring van de harmonie, die men in de eerste plaats moet trachten te herstellen door een dieet en pas in het uiterste geval door het toedienen van geneesmiddelen. In deze natuur-geneeswijze neemt de farmakologie een geringe plaats in en is van chirurgie zelfs helemaal geen sprake. Het hoofdstuk eindigt met de woorden: 'Daarom moet men al die ziekten in bedwang houden met dieet, *wanneer men daar de tijd voor kan nemen*, maar geen boosaardig kwaad met drankjes prikkelen.'

'Wanneer men daar de tijd voor kan nemen,' — ja, maar dat is nu juist het voornaamste punt. De beste commentaar op deze woorden vindt men alweer bij Plato in een uitlating van Socrates, die zeker geen Pythagoreër was en het op de volgende wijze stelt: 'Een zieke timmerman vraagt van een dokter een drankje om zijn kwaal uit te purgeren of om er met een lavement, een brandijzer of een operatie af te komen. Maar als iemand hem een langdurig dieet zou voorschrijven, met compressen om zijn hoofd en wat daar nog allemaal bij komt, dan zou hij heel gauw zeggen dat hij geen tijd heeft om ziek te zijn en er geen belang bij heeft om zó te leven dat hij al zijn aandacht aan zijn ziekte moet besteden en het werk moet laten liggen. Zo'n dokter zou hij eruit bonjournen en tot zijn vroegere levenswijze terugkeren, gezond worden en zijn werk doen. En voor het geval zijn lichaam niet in staat is het vol te houden gaat hij dood en dan is hij van alles af.' Dit is de Hippocratici naar het hart gesproken. Ik herinner alleen maar aan een van de bekende aforismen: 'Wat medikamenten niet genezen, geneest het ijzer, wat het ijzer niet geneest, geneest het vuur, wat het vuur niet geneest moet men als ongeneeslijk beschouwen.' En de hippocratische arts behandelde een ongeneeslijke zieke niet langer, omdat hij bij gebrek aan middelen om dat lijden te verlichten er toch niets meer aan kon doen.

De controverse: uitzielen laten, rust en dieet, of maar liever dadelijk injecties of een operatie, blijkt dus niet van gisteren of vandaag te zijn, en het ziet er naar uit dat het een van de principiële verschillen is tussen de pythagoreïsche en de

hippocratische opvattingen; in dit opzicht zou men par. 3 kunnen beschouwen als een goede pythagoreïsche regel. Wat de tweede helft van de zin betreft behoeft men misschien niet zo ver naar een verklaring te zoeken: 'van hen afweren wat ten verderve en onrecht is' kan heel goed slaan op het ontzeggen van bepaalde spijzen of dranken; de Pythagoreeërs hadden een hele reeks van verboden spijzen en als men hun uitdrukkingswijze in het algemeen in aanmerking neemt is het gebruik van een term als 'onrecht doen' wanneer men iets ongeoorloofds eet niet bevreemdend.

Maar met par. 4 en par. 5 komt men niet zo spoedig klaar. Kan men werkelijk de tegenzin die bij Pythagoras bestond om kruiden en drankjes te gebruiken aflezen uit een verbod om vergif te geven aan wie zelfmoord of abortus wil plegen? Dat is toch heel iets anders! En voor par. 5 is eigenlijk nooit een afdoende verklaring gevonden.

Om met deze paragraaf te beginnen: in de eerste plaats staat de vertaling niet vast. Na lange aarzeling heb ik mij bij de meest gangbare aangesloten: 'Ik zal zeker geen lijdensaansteden opereren, maar het overlaten aan mannen, wier werk het is.' Gedurende vele eeuwen heeft niemand hier een probleem gezien, want tot ongeveer 1800 waren de chirurgie en de gynaecologie, of heel- en verloskunde zoals het toen heette, gewoonlijk in handen van chirurgijns en vroedvrouwen, wier ontwikkeling veel te wensen overliet en waar de geneeskunde op neerzag. De hoogleraren in die vakken gaven vrijwel uitsluitend theoretisch onderricht; in de ziekenhuizen werden zij zelfs ongaarne gezien. Professor G. Vrolik, die in 1789 te Amsterdam benoemd werd, is in ons land een pionier geweest: hij stelde de voorwaarde de verloskunde ook in de praktijk te mogen uitoefenen, omdat hij anders dat vak niet met vrucht zou kunnen onderwijzen. Deze ongehoorde eis is na veel strijd ingewilligd, maar in de vrouwenafdeling van het Binnengasthuis heeft hij nog heel wat tegenwerking ondervonden⁶.

In 1844 echter heeft Emile Littré, een medicus, filosoof en literator, die de eerste wetenschappelijk verantwoorde Hippocrates-uitgave heeft verzorgd, tegen deze voorstelling verzet aangetekend en betoogd dat de hippocratische arts operaties van allerlei aard verrichtte en dat het niet in te zien was waarom juist het steensnijden uitgezonderd zou moeten worden. Daar valt nog wel iets over te zeggen, want het is wel opvallend dat in het hele corpus hippocraticum juist van deze operatie geen gewag wordt gemaakt. De oudste beschrijving vindt men pas in het Romeinse medisch-encyclopedische werk van Celsus, kort na het begin van onze jaartelling geschreven. Het gaat dan uitsluitend over blaasstenen: aan de veel dieper liggende

gal- of nierstenen was men nog lang niet toe.

Celsus begint met de waarschuwing dat men alleen maar tot ingreep mag overgaan als men ervan overtuigd is dat geen enkel geneesmiddel meer baten kan en de patiënt anders sterven zal. Men mag alleen in de lente opereren en wat mannen betreft niet vóór het negende en niet meer na het veertiende jaar. De patiënt krijgt enige dagen een licht dieet en als drank alleen zuiver water. Hij moet veel wandelen opdat de steen kan zakken. De dag vóór de operatie wordt vasten voorgeschreven. De patiënt wordt op de schoot van een assistent gezet, die op een hoge stoel zit, de knieën van het kind naar zich toe trekt en het met behulp van twee andere mannen aan weerszijden opgesteld aan alle kanten omklemt.

Als de positie van de patiënt is gefixeerd brengt de operateur de ring en middelvinger van de linkerhand in het rectum, hij legt de rechterhand op de onderbuik en beweegt zo voorzichtig mogelijk de steen in de richting van het collum vesicae, de blaashals. Daarbij moet hij trachten de vorm en de grootte van de steen op de tast te bepalen en hem op zó'n manier in de blaashals te schuiven dat hij er gemakkelijk doorgetrokken zal kunnen worden. Dan volgen nauwkeurige aanwijzingen voor het maken van een snede in de urethra door het perineum heen en voor het verwijderen van de steen met een haak. De operateur moet er voor zorgen dat de opening iets groter is dan de steen, omdat anders inwendige bloedingen en krampen het gevolg zijn.

Ik laat vele technische details achterwege. De operatie zelf moet al een verschrikkelijk bloedige geschiedenis zijn geweest en Celsus merkt dan ook naar aanleiding van dezelfde operatie bij vrouwen, die gemakkelijker was, droogjes op dat men helemaal niet hoeft te schrikken als er veel bloed vloeit. En wat de kans op reconvalescentie betreft: het gevaar voor infectie was in deze streek bijzonder groot, en er komt dan ook nog een hele reeks beschrijvingen van fistels en specifieke ontstekingen bij, en de verzekering dat het in het gunstigste geval minstens drie maanden duurt voordat het gat dicht gegroeid en de patiënt over de hoogst kwalijke gevolgen heen kan zijn.

Men heeft herhaaldelijk met grote bewondering gesproken over het fraaie Latijn, de elegante stijl en de grote aanschouwelijkheid van Celsus' beschrijving, zelfs ook over de goede manier waarop de operatie was uitgedacht, maar dat neemt niet weg dat dezelfde chirurgen, die hem zo hooglijk prijzen hun lof steeds laten volgen door een heftige kritiek op hun collega's in de oudheid, omdat zij een ingreep waagden, die toch meer op een goocheltoer dan op een operatie leek en door het zware bloedverlies en de maximale kans op infectie altijd levensgevaar moest

opleveren. Verbeterd schijnt de methode in de volgende eeuwen niet te zijn: bij Paulus van Aegina (7e eeuw) vindt men de hele geschiedenis nog eens in het kort en minder duidelijk herhaald, en als wij daar lezen dat de patiënt vóór de operatie door de assistenten flink geschud werd en van een hoge tafel moest springen om de steen naar beneden te krijgen, kan men eigenlijk alleen van verruwing spreken.

Nu hebben wij te maken met een reeks gegevens, die zich moeilijk laten verenigen. Het is zonder twijfel een toeval dat de oudste ons bekende beschrijving van deze operatie pas uit de 1e eeuw na Chr. afkomstig is. Want uit deze eed, die vijf eeuwen ouder is, blijkt dat steensnijden toen ook al bekend was, en dat er speciale lieden waren, die die kunstgreep toepasten. Na een nogal hachelijke vertaling te hebben voorgesteld, tracht Edelstein ons ervan te overtuigen dat deze paragraaf een uiting is van de bekende onwil van de Pythagoreërs om operatief in te grijpen. Men moet echter wel vragen waarom zij dan juist deze steenoperatie verboden? Het blijkt nl. zonneklaar dat de hippocratische medici in het algemeen heel goed op de hoogte waren van het bestaan van verschillende soorten stenen, maar hun therapie berust altijd op dieet, kruiden, compressen enz., en van de mogelijkheid van een operatie wordt nimmer gerept. Dat was, in het geval van gal- en nierstenen te verwachten; — die zijn de hele oudheid door inoperabel gebleven. Aan de andere kant valt ook wel te begrijpen waarom de blaassteenoperatie in het corpus hippocraticum nergens genoemd wordt. Er zijn nl. een paar uitstekende chirurgische leerboeken bewaard, met een beschrijving van de operatiekamer en van een tafel, die in beginsel voor de orthopedie ook nu nog wel bruikbaar zou zijn. Maar ofschoon de heelmeeester als het erop aan kwam voor hachelijke ingrepen als trepanatie niet terugdeinsde, bleef hij in het algemeen genomen toch wondarts, en niet veel meer. Van diepte-chirurgie is nergens sprake, en er had bij de gebrekkige kennis van het inwendige van het lichaam ook geen sprake van kunnen zijn. Er bestaan daaromtrent vele vooroordelen: hele lijsten bijv. van verwondingen van inwendige organen, die nooit kunnen genezen — zodat men in dit opzicht geen experiment, ook niet in extremis blijkt te hebben gewaagd. Een vooroordeel is het bijv. dat een snede in de blaas nooit geheeld kan worden en dat een verwonding van de blaas altijd dodelijk is⁷. Dat verklaart, dunkt mij, waarom men er nooit toe gekomen is om een blaasoperatie door de buikwand over de symphysis te doen en de levensgevaarlijke weg door het perineum heen bleef volgen.

M.i. kan men uit het weinig toegeeflijke materiaal de volgende conclusies trekken:

(1) Uit par. 5 blijkt dat er steensnijders bestonden, die de blaas-operatie verrichtten. Of dit een para-medisch beroep was, of een vorm van specialisme kan niemand meer uitmaken.

(2) In de medische en chirurgische tractaten van het corpus hippocraticum wordt op deze operatie zelfs niet gezinspeeld. Het is daarom wel zeer waarschijnlijk dat de gewone medicus en de gewone chirurg zich er niet mee bezig hielden.

(3) Vermoedelijk bekrachtigt deze paragraaf van de eed een bestaande toestand. Daar wij echter de achtergronden niet voldoende kennen, is elke conclusie onzeker. Deze paragraaf kan dus niet gebruikt worden om pythagoreïsche herkomst van de eed te bewijzen.

Ten aanzien van par. 4 echter, het verbod om vergif te geven, zelfs als de patiënt erom vraagt, en het verbod om zwangerschap te onderbreken, ligt de zaak anders. Ook in de oudheid is zelfmoord een bekend verschijnsel geweest en heeft men al bepaalde schommelingen waargenomen: tijden nl. (niet noodzakelijk goede) waarin het zelden, en andere (niet noodzakelijk slechte), waarin het veel voorkwam. Terwijl men aanvankelijk de keuze had tussen een aantal krachtdadige middelen als het zwaard, de strop, zich verdrinken of in een afgrond werpen, en verschillende vergiften die meestal een langdurig en smartelijk lijden veroorzaakten, is de zelfmoord, om het zo uit te drukken, binnen het bereik van de gewone, niet al te heroïsche, man gekomen door de vinding van het conium maculatum, ook cicuta geheten, d.w.z. het sap van de waterscheerling, dat een snelle, vrijwel pijnloze dood kon waarborgen. Het middel werd spoedig nog verbeterd door toevoeging van papaversap, zodat de mogelijkheid van het optreden van delirium ook werd uitgesloten. Zelfmoord-epidemieën zijn in de geschiedenis herhaaldelijk voorgekomen⁸, en het is niet onmogelijk dat er tegen het einde van de 5e eeuw v. Chr. een zekere scheerlingmode heeft bestaan: Euripides liet op het toneel een van zijn mythologische heldinnen (Stheneboia) anachronistisch met dit vergif haar leven beëindigen en kreeg van Aristophanes te horen dat hij de eerbare dames van zijn gehoor overreedde om hetzelfde te doen⁹ — zoals men later Goethe heeft verweten dat zijn Werther teerhartige lezers tot zelfmoord dreef; er komt een werkwoord *κωνιάζειν* 'verscheerlingen' in zwang en het zal wel niet helemaal toevallig zijn dat een van de vele uit het leven gegrepen beelden in Plato's dialogen de wanhoop van een vader schildert als hij bemerkt dat zijn zoon dat gif heeft gedronken.

De eerstbekende scherpe veroordeling van de zelfmoord valt ook in die tijd: die staat te lezen bij Plato in zijn reconstructie van het laatste gesprek van Socrates in de kerker.

Maar het belangrijke daarbij is dat Socrates zijn argumenten ontleent aan Philolaos, en dat is nu juist een Pythagoreër. Philolaos wijst de zelfmoord onder alle omstandigheden als een zonde tegen de goden af: 'het is niet geoorloofd zichzelf geweld aan te doen' en met een eufemisme dat het verbod nog sterker maakt: 'het is niet vroom zichzelf goed te doen'.

Een strenge regel, die het reiken van vergif kategorisch verbiedt, komt met dit pythagoreïsch rigorisme voortreffelijk overeen en zo is het ook met het onvoorwaardelijk verbod om abortus op te wekken. In beide gevallen is daarom de pythagoreïsche afkomst niet onwaarschijnlijk, vooral omdat het blijkt dat de Pythagoreërs zich in deze en dergelijke aangelegenheden tot de andere filosofen verhouden als preciesen tegenover rekkelijken. Want hoewel Plato in een vroegere periode bij monde van Socrates met Philolaos' strenge oordeel instemt, geeft hij later toe dat zelfmoord in enkele gevallen gemotiveerd kan zijn, met name wanneer er kwestie is van een ongeneeslijke, al te pijnlijke ziekte en niet te vermijden of te herstellen ondraaglijke schande. Men kan bijv. denken aan een veldheer, die al of niet door eigen schuld het onderspit heeft moeten delven, of een vrouw, die in de dood de enige uitweg ziet om aan een belager te ontkomen. Aristoteles, die zich gemeenlijk eveneens afkeurend uitlaat, erkent van zijn kant dezelfde uitzonderingen als Plato.

Verschillende factoren werken er toe mede dat deze opvattingen in brede kringen een wijziging ondergaan. Plato en Aristoteles mogen dan in gevallen van uiterste noodzaak zelfmoord toelaatbaar achten, de volgelingen van de cynische school, waarvan Diogenes (de man van de ton) de bekendste vertegenwoordiger is, eisen voor de mens een absolute vrijheid en onafhankelijkheid op, en daar vloeit dan óók uit voort dat zij de wil om zich het leven te benemen door geen enkele beperking gebonden willen zien. In dit ene opzicht zijn de Stoïcijnen het met hen eens. Terwijl Philolaos zelfmoord met plichtverzaking gelijk stelde en Plato van mening was dat de zelfmoordenaar in het beste geval een slaaf van de noodzaak was, maken zij, die leven en dood onder de *ἀδιάρρογα* de onverschillige dingen, rekenden, op een lugubere manier van de nood een deugd en betogen dat de wijze juist door de zelfmoord zijn vrijheid het meest kan tonen, ja zelfs dat de mens in dat opzicht de meerdere is van de goden, omdat hij het voorrecht bezit om over zijn leven te beschikken, wat voor de onsterfelijken niet is weggelegd.

De uiterlijke omstandigheden hebben dergelijke overtuigingen dikwijls sterk in de hand gewerkt. Daar is in de eerste plaats de gedwongen zelfmoord, waarvan de dood van Socrates het

klassieke voorbeeld is. Socrates heeft immers de scheerling-beker op bevel van de overheid geledigd. Men moet zich de gedachtengang goed realiseren. Wanneer de doodstraf door een scherp rechter wordt voltrokken, laadt deze de bloedschuld op zijn hoofd, die ook nog terugslaat op de rechter, die het vonnis heeft gevelde. Dwingt men echter de veroordeelde om zijn executie zelf te voltrekken, dan wentelt men de verantwoordelijkheid op het slachtoffer af. Socrates is volstrekt niet de eerste geweest wie dit lot ten deel viel en hij zou bij lange na de laatste niet zijn; in de Romeinse keizertijd bijv. keert de situatie steeds weer terug, die Lucanus zo treffend geformuleerd heeft met de woorden: *Cogitur velle mori*, 'hij wordt gedwongen te willen sterven'. Men krijgt dan ook de neiging om zijn vrijheid in eigen hand te houden en vóór het zover gekomen is uit eigen beweging de hand aan zichzelf te slaan. Daar komen dan natuurlijk nog andere gevallen bij waarin men de dood verkiezen kon om velerlei redenen, die samen te vatten zijn in de ene term *taedium vitae*, 'genoeg hebben van het leven' — en dan treden die bedenkelijke verschijnselen op, waarvan de literatuur vol is: men regisseert zelf de finale van zijn levensdrama en tracht het te bekronen met een pakkend laatste woord: men roept zijn vrienden bijeen om het hoe en waarom van zijn daad te motiveren, een soort persconferentie, die de sensatie-behoeften van het publiek op dezelfde wijze bevredigden als de zwaarhoofdige kolommen van onze ochtendbladen.

Edelstein heeft dus tot op zekere hoogte gelijk als hij zegt dat de praktijk anders was dan par. 4 van de eed voorschrijft, maar als hij dat ten aanzien van de antieke artsen waar wil maken, kan hij toch niet anders dan voorbeelden aanhalen uit veel latere tijd. Het wil mij voorkomen dat die in het kader van zijn betoog niet veel bewijskracht hebben. Natuurlijk zullen artsen, die een cynische of stoïsche leer aanhingen, zich niet aan de eed gehouden en het beginsel van de euthanasie toegepast hebben, maar dat de hippocratische artsen, minstens een eeuw eerder, ooit aan het vele leed en lijden dat zij zagen een ontijdig einde hebben gemaakt kan op geen enkele wijze bewezen worden. Men kan daar bijvoegen dat het een hachelijke zaak is om zich te beroepen op uitspraken van niet-medici als Plato en Aristoteles, om van de anderen te zwijgen.

Dat blijkt al evenzeer als men het netelige vraagstuk van de abortus nader beschouwt. In een op economisch en landbouwkundig gebied primitieve cultuur is overbevolking een altijd dreigend gevaar, en de inval van een van de vele navolgers van Homerus om de Trojaanse oorlog voor te stellen als een uitvloeisel van Zeus' medelijden met de lijdende mensheid, wier overgroot aantal hij door een dodelijke krijg wilde verminderen

moet wel zijn voortgekomen uit de harde werkelijkheid die de dichter om zich heen zag. De te grote menselijke vruchtbaarheid had steeds weer verarming en honger ten gevolge; bij de zoëven genoemde dichter ontmoet men dezelfde woorden 'het land kon hen niet dragen' als in het boek Genesis. De meest gunstige oplossing was om als Abraham en Lot uit elkaar te gaan en een ander land te zoeken. Koloniseren en emigreren heeft inderdaad plaatsgevonden, maar verder had men de keus tussen kinderen te doden of te vondeling leggen, en vruchtafdrijving. Al deze praktijken zijn in zwang geweest en de strafwetgeving heeft zich naar het schijnt er lange tijd weinig of niet mee ingelaten.

Wat kindermoord betreft denkt men natuurlijk het eerste aan Sparta, waar men, om de survival of the fittest te verkrijgen, de jonggeborene aan zware proeven zoals een bad in de sneeuw blootstelde; hoe het met het te vondeling leggen bijv. in Athene stond kan niemand schatten. Dat er in de comedie en de Griekse roman zoveel vondelingen voorkomen bewijst niet veel, want ten eerste mag men wat daarin voorkomt niet hoger waarderen dan de persiflages van de kronkelaars en cursievelingen van onze dagbladen, en wat dit speciale onderwerp aangaat: hoe kon de Muze het lichtgeroerd gemoed verrassender strelen dan met de geschiedenis van het beeldschone meisje van onbekende herkomst, dat na tal van onverdiende rampen met het echte purper van een koningsmantel werd getooid?

Over vruchtafdrijving daarentegen krijgen wij pijnlijke dingen te horen. In zijn schildering van de ideale Staat gaat Plato nl. van de gedachte uit dat het huisgezin bij wijze van spreken een staatje binnen de staat vormt en dat de verschillende gezinnen steeds neiging vertonen om met elkaar te concurreren, zodat wedijver en afgunst in de plaats treden van de nodige eensgezindheid en de harmonie bedreigen. Wanneer de termen mijn en dijn verdwijnen zouden, zodat men niet meer zou kunnen spreken van mijn vrouw, mijn kinderen, mijn familie enz., zou dit gemeenschap ten goede komen. Vandaar Plato's eis om oude instellingen radikaal te hervormen: alle vrouwen zullen alle mannen behoren en omgekeerd — voor de kinderen zullen allen vaders en moeders zijn. Maar hij stelt een bepaalde tijd waarbinnen zij kinderen mogen verwekken — want het aantal mag niet groter worden — en wel mogen zij, wanneer de leeftijd voorbij is, verbintenissen aangaan, maar op voorwaarde dat als er gevolgen van komen geen vrucht het leven meer mag zien, en als dat toch het geval is, het kind zo geplaatst moet worden 'dat er geen voedsel meer voor is.' En dat wil niet minder zeggen dan een bevel tot abortus of kindermoord. Tegenover deze nooit gerealiseerde ideologie van

een vrijgezel, die zelf naar antiek getuigenis nimmer een vrouw heeft aangeraakt, tekent de gelukkige familievader Aristoteles protest aan, maar hoewel hij een warm pleidooi voor een gezond gezinsleven houdt komt hij langs een andere weg tot soortgelijke consequenties. Het vreemde is nl. dat deze grote wijsgeer, die vaak een zeer reële en nuchtere kijk heeft op de wereld om zich heen, hardnekkig vast blijft houden aan het oude Griekse type van de gesloten stadsstaat — en dat in een tijd waarin door Alexanders veroveringen enormestatencomplexen ontstonden en er voor een dergelijk conservatisme geen enkele plaats meer over bleef. Aristoteles wil de omvang van zijn staat blijvend beperken. Men moet er naar streven het aantal inwoners voortdurend even groot te houden, geboorte- en sterftecijfers steeds met elkaar vergelijken en toezien welke families vruchtbaar zijn en welke kinderloos. De geboorten dienen naar de statistiek geregeld te worden, want vrijheid van gezinsvermeerdering leidt tot verarming, en verarming tot misdaad en burgertwist. Daarom mogen meisjes niet trouwen voor zij 18 jaar oud zijn en mannen niet vóór hun 37e — dan leren de kinderen hun vader nog in de bloei van zijn leven kennen en als hij oud geworden is, hebben zij de leeftijd bereikt om hem te verzorgen. Artsen moeten de gunstige tijd voor een huwelijk en voor de verwekking vaststellen, en vooral de aanstaande moeders met alle kunst, die hun ten dienste staat, van raad voorzien. Deze aantrekkelijke, zij het al te theoretische, schets van een organisatie van staatswege voor eugeneze en praenatale zorg, krijgt echter een wending die minder aanvaardbaar is. Worden er, zegt Aristoteles, alle voorzorgen ten spijt, debiele kinderen geboren, dan mag men die niet opvoeden. Verder is het te vondeling leggen niet toegestaan, maar ook hier is aan echtparen slechts een beperkte periode voor de verwekking gegund. Zwangerschap, die na die tijd optreedt moet onderbroken worden, maar alleen in het eerste begin vóórdat het embryo gevoel en leven heeft: daarna moet men het laten leven. Met schrik constateert men bij beide filosofen, wier hoge zedelijke opvattingen boven alle verdenking staan, dezelfde hardheid: Plato wil dat het overschot van kinderen niet gevoed wordt, Aristoteles eist hetzelfde voor de debielen; beiden achten vruchtafdrijving geboden om overbevolking tegen te gaan. Mag men nu met Edelstein concluderen dat in de praktijk het verbod van de hippocratische eed niet werd opgevolgd? Ja en neen. Men moet in het oog houden dat de mannelijke arts zelden obstetrie beoefende, en dat hij dan meestal nog een vrouwelijke assistente als tussenpersoon gebruikte. Bij de bevalling werd als regel de hulp van de vroedvrouw ingeroepen, en hoe het daarbij toeging ervaren wij uit een andere passage

bij Plato, zonder ideologische achtergrond, waar Socrates het bedrijf van de vroedvrouwen beschrijft. Zij zijn in staat om weeten op te wekken door drankjes en bezweringen, ze te verzachten als zij dat willen, ook de moeilijk barenden te verlossen, en als het gewent is om de vrucht in een vroeg stadium te verwijderen, doen zij dat. En Socrates, wiens eigen moeder vroedvrouw was, kon het weten. In de gynaekologische boeken van het corpus hippocraticum wordt inderdaad geklaagd over de praktijken die deze vrouwen altijd maar weer toepassen, en zonder verbazing vernemen wij dat in de kringen der prostituées een hoog ontwikkelde techniek bestond. Trouwens, het was in die tijd niet moeilijk om aan vergiften te komen; men had er geen apotheker voor nodig en geen doktersrecept, want overal waren kruidenzoekers werkzaam en men kon eventueel zelf de veelvoorkomende kruiden wel vinden. Men treft o.a. de vruchten van de peterselie reeds aan die nog heden voor dat doel gebruikt worden en in de vorm van een extract als apiol een werkzaam maar gevaarlijk bestanddeel zijn van tal van geheimmiddelen.

Als men deze gegevens combineert moet men wel concluderen dat vruchtafdrijving veel werd toegepast en in het algemeen geen zedelijke verontwaardiging placht te wekken.

Hoe staat het nu met de medici? Gaat het aan om de meedogenloze hardheid van Plato en Aristoteles op dit punt als representatief ook voor hun opvatting te beschouwen? Men heeft dat gedaan: 'An dies Problem, zegt Oncken (Die Staatslehre des Aristoteles, 1870 II p. 290) geht Aristoteles heran mit der kaltblutigen Ruhe des Arztes, der nichts weiss von falscher Schonung und unzeitiger Empfindelci', maar het moet wel gezegd worden dat noch deze koudbloedige rust noch de misplaatste sentimentaliteit bij de schrijvers van het corpus hippocraticum te vinden zijn. Op de 2000 bladzijden Grieks die het omvat komt één, en dan ook maar één geval van een opzettelijk opgewekte abortus voor, bij een auteur, die door zijn in die tijd ook al uit de toon vallende denkbeelden — zowel in goede als in kwade zin — ver van de anderen afstaat. Hij draagt het geval vrijmoedig en met verve voor: 'Een dame van mijn kennis had een dansmeisje van hoge waarde in dienst, die met mannen omging, maar niet zwanger mocht worden opdat zij haar prijs niet zou verliezen. Nu had dat meisje gehoord wat vrouwen zo onder elkaar bespreken, dat als een vrouw ontvangt er geen maandstonden naar buiten komen. Zij knoopte dat in haar oor en lette voortdurend op... Op een dag bemerkte zij dat er geen maandstonden kwamen; zij vertelde het aan haar mevrouw en zo kreeg ik het weer te horen.' De arts laat het meisje hoog springen en de benen tegen de achter-

delen slaan — en toen zij dat zeven keer gedaan had kwam de vrucht te voorschijn en viel met enig geraas op de vloer. Het feit alleen al dat men van de oudheid af tot in onze tijd toe Hippocrates telkens weer op grond van deze passage verweten heeft dat hij zich aan onoirbare praktijken schuldig maakte, bewijst wel dat het ook werkelijk een unicum is. Al wat men verder aan opzettelijke vruchtafdrijving in het corpus hippocraticum heeft menen te vinden, berust op verkeerde uitleg van de betreffende teksten. De medici wisten maar al te goed welke gevolgen een gewelddadige ingreep kon hebben: een miskraam op zich zelf is altijd riskanter en pijnlijker dan een normale bevalling, betogen zij, en behandeling met vergiften kan gemakkelijk blijvende steriliteit, zelfs zeer dikwijls de dood veroorzaken. Zij geven tal van voorschriften ter bescherming van aanstaande moeders zoals zorgen voor stevige voeding, omdat magerheid ongunstig is. Zij hameren erop dat niets gevaarlijker kan zijn dan een plotselinge schrik of val; een geneesmiddel dat voor anderen heilzaam is, kan bij zwangeren noodlottige ongevallen veroorzaken, daarom mag men aderlaten, purgeren en alle krachtige middelen niet toepassen. Wanneer men vele dergelijke passages leest krijgt men wel de indruk dat Plato en Aristoteles er goed aan gedaan zouden hebben als zij, alvorens losjesweg vruchtafdrijving aan te bevelen als middel om de bevolking op peil te houden, eerst eens bij een medicus te rade waren gegaan.

Nu bestaat er echter toch één verschil tussen de samenstellers van de eed en andere Hippocratici, die erkennen dat er gevallen zijn waarin zwangerschap voor moeder of kind, of voor beiden levensgevaar kan opleveren. Dan moet de arts tot ingreep overgaan. Intussen is het wel nodig om de antieke artsen in bescherming te nemen tegen historische beunhazerij. Ilberg heeft in een grondig artikel aangetoond dat vele onderzoekers zich aan een principiële fout schuldig hebben gemaakt, omdat zij niet op de hoogte waren van de gangbare medische terminologie, die in het Grieks hetzelfde onderscheid kent als het Latijn tussen abortus = miskraam en abortus provocatus = opzettelijke vruchtafdrijving. Als men elke *φθογή* waarvan in het corpus hippocraticum tientallen malen sprake is, als abortus provocatus interpreteert, vervalst men de feiten.¹⁰

Het is hier nodig om een geschrift van veel latere datum te vergelijken dat alle eventuele vragen met gewenste duidelijkheid beantwoordt. Dat is nl. het gynaekologisch handboek van Soranus van Ephese, een arts uit de eerste eeuw na Chr., die in philosophicis een overtuigd Epicureeër is geweest, aanhanger van een leer dus die men materialistisch pleegt te noemen, en die een afwijzende houding aanneemt tegenover het

geloof aan de goden. Uit zijn boek blijkt grote kennis en liefde voor het vak, maar ook voortdurende zorg voor het welzijn van zijn patiënten en een voortreffelijk organisatietalent. Wat hij over de opleiding van vroedvrouwen zegt en over de eigenschappen, die men in lichamelijk en geestelijk opzicht van haar mag verwachten, kan heden nog zonder meer aanvaard worden — met uitzondering dan van die éne voorwaarde: dat gelovigheid niet gewenst is, en zelfs dat kan nog wel een andere zin hebben en doelen op 'bakerpraatjes'. Daar staat tegenover dat hij zeer nadrukkelijk eist dat zij volstrekt onomkoopbaar moeten zijn en zich met name nooit mogen laten verleiden om aan een abortus mee te werken. Soranus haalt de eed van Hippocrates aan en merkt op dat sommige artsen, zich daarop beroepend, zeggen dat het in het wezen van de geneeskunde ligt om te behoeden en te bewaren wat de natuur voortbrengt. Anderen echter willen een reserve maken en kunstmatige abortus in enkele gevallen toelaten — niet als een vrouw die gevolgen van een misstap wil verhelen of haar schoonheid niet geschaad wil zien — maar als de geboorte om een of andere reden levensgevaar zou opleveren. Met deze laatste zienswijze stemt Soranus in en hij geeft aanwijzingen op grond van welke indicaties een ingreep gedaan mag worden en hoe men dat aan moet leggen. Hij eindigt dit hoofdstuk met een raad om zo mogelijk de conceptie bij dergelijke typen geheel te verhinderen. Het is belangrijk eraan toe te voegen dat deze medicus voor het overige principieel afwijzend staat tegenover het toepassen van periodieke onthouding en het gebruik van voorbehoedmiddelen.¹¹

Als men de resultaten samenvat zijn de conclusies, dunkt mij, opmerkelijk genoeg. Edelstein is ervan uitgegaan dat de eed afkomstig is uit pythagoreïsche kringen. De Pythagoreërs leefden in een gesloten broederschap, streefden ascese na en hadden een hoge ethische standaard met een sterk religieuze inslag. Omdat de zedelijke normen in geen enkele andere filosofenschool zo streng gesteld zijn, is de verleiding groot om aan te nemen dat ook de in hun kringen geformuleerde medische ethiek een uitzonderingspositie inneemt. En dat is in feite wat Edelstein wil betogen. Nu valt het inderdaad te bewijzen dat filosofen, Plato en Aristoteles niet uitgezonderd, juist in de meest kardinale punten ervan afwijken. Maar deze vergelijking gaat mank, omdat de medische ethiek onder alle omstandigheden praktijkethiek is en een heel andere oorsprong heeft dan de utopistische, om niet te zeggen ideologische theorieën van wijsgeren.

Een geoorloofde vergelijking met de hippocratische artsen leidt

tot een heel ander resultaat: of zij nu reëel denkende practici zijn of nuchtere opportunisten, of zij gelovig zijn of niet: zij staan allen op hun beroepsgeheim en op een correcte houding tegenover hun patiënten; van euthanasie wil niemand weten en abortus wijzen zij af. Dat er verschil van mening bestaat ten aanzien van de toelaatbaarheid van onderbreken van zwangerschap als levensgevaar dreigt is niet van essentiële betekenis. Soranus de principiële atheïst noemt beide gezichtspunten en kiest het laatste, maar hij laat wel blijken dat beiden uitgaan van dezelfde grondgedachte, nl. eerbied voor het leven.

Het ziet er dan ook naar uit dat de grondslagen van de medische ethiek inherent zijn aan het beroep en niet aan de richting van de school of de persoonlijke geaardheid van de medicus. Dat neemt niet weg dat de hoge innerlijke gezindheid, die in de ons bewaarde eed overal aanwezig is, de indrukwekkendheid van dit getuigenis aanzienlijk verhoogt. Juist de omstandigheid dat de pythagoreïsche levenshouding zeker affiniteiten met de christelijke vertoonde, moet bevorderd hebben dat het ook in onze wereld toegang heeft gekregen. Er bestaat een bewerking 'zoals christenen die zweren kunnen', bewaard in een vaticaan's handschrift uit de 10e eeuw en in de vorm van een kruis geschreven. Veel is gewijzigd; de heidense goden zijn vervangen door God, de Vader van Jezus Christus, en van par. 2 is alleen de clausule betreffende het gratis onderwijs aan leerlingen gehandhaafd. De paragraaf over het steensnijden staat er niet meer; we vinden een medisch-technische toevoeging, in zoverre dat het toedienen van een abortivum niet alleen per vaginam verboden is maar ook per os, en een theologische wijziging: de bepaling dat men alle opzettelijke onrecht vermijden moet is onvoorstelbaar verzaamd door daar ook nog alle onopzettelijke onrecht aan toe te voegen. Maar doordat de bewerking zeer onhandig is geschied mist zij de geslotenheid van het origineel en maakt bepaald een minder stichtelijke indruk. Deze poging tot aanpassing is een unicum: voor het overige hebben christelijke overschrijvers en uitgevers in alle Hippocrates-handschriften en uitgaven de oorspronkelijke eed altijd op de eerste bladzijde geplaatst.

In het Nederlandse recht zijn de invloeden nog duidelijk aan te wijzen. In de eerste plaats is daar de eed, die onze medici na afloop van het artsexamen moeten afleggen. De tekst luidt als volgt: 'Ik zweer (beloof) dat ik de genees-, heel- en verloskunde volgens de daarbij wettelijk gestelde bepalingen naar mijn beste weten en vermogen zal uitoefenen en dat ik aan niemand zal openbaren wat in die uitoefening mij als geheim is toevertrouwd of ter mijner kennis is gekomen, tenzij mijne verklaring, als getuige of deskundige in regten gevorderd of

ik anderszins tot het geven van mededeling door de wet
 verplicht worde.' De belofte om de geneeskunde 'naar mijn beste
 weten of vermogen' uit te oefenen stamt duidelijk uit par. 1 —
 dezelfde wending staat trouwens ook in par. 3 — en de clau-
 sule betreffende het beroepsgeheim is op niet al te gelukkige
 wijze geparafraseerd naar par. 7. Onze wetgever heeft daarbij
 echter een slag om de arm gehouden door erbij te bepalen,
 dat het beroepsgeheim voor de rechtbank als dat nodig mocht
 blijken opgeheven kan worden. Deze kwestie is gewoonlijk een
 bron van wrijving tussen juristen en medici die, zich beroe-
 pend op het verschoningsrecht, niet van zins zijn om iets, wat
 dan ook, over hun patiënten mede te delen. In hoeverre de
 wetgever het beroepsgeheim respecteren wil blijkt uit B.W. Art.
 1946, 3e lid, waar het verschoningsrecht wordt gegund aan 'alle
 degenen die, uit hoofde van hunnen staat, beroep of wettige
 betrekking, tot geheimhouding verplicht zijn, doch alleen en bij
 uitsluiting nopens hetgeen waarvan de wetenschap aan hen als
 zoodanig is toevertrouwd (vgl. Wetb. v. Strafv. Art. 218). De
 wetgever legt de nadruk op 'wat in die uitoefening mij als
 geheim is toevertrouwd' en denkt blijkbaar alleen aan confi-
 denties van de patiënt of zijn omgeving. Alle leden van de
 rechterlijke macht klagen er dan ook over dat de medicus
 niet bereid is om zich over technische aangelegenheden uit te
 laten, zelfs niet als dat in het belang van de patiënt mocht
 zijn. Ik wil mij in dat debat niet mengen, maar er wel op
 wijzen dat de formulering van dit artikel in par. 7 van de
 hippocratische eed eerder aanleiding geeft tot de juridische dan
 tot de medische interpretatie: 'het leven van de mensen' is
 m.i. in algemene zin bedoeld en niet in de betekenis van ge-
 zondheids- of ziekte-toestand, en de vertaling 'dat nooit naar
 buiten verteld mag worden' is eigenlijk iets te deftig; in het
 Grieks staat een volks werkwoord 'kletsen' en men zou eigen-
 lijk moeten vertalen 'waar niet over gekletst mag worden.'
 De bepaling betreffende abortus provocatus is naar het Wet-
 boek van Strafrecht overgeplaatst. Art. 297 verbiedt het onder-
 breken van zwangerschap kategorisch en stelt straffen vast voor
 overtreding in verschillende graderingen die er in dit verband
 niet toe doen. Onze wet stelt zich dus naar de letter op het
 strenge standpunt dat wij als pythagoreïsch hebben leren ken-
 nen. Maar in de kamerdebatten van 1881 over dit artikel is
 de vraag gerezen of er geen uitzondering gemaakt moest wor-
 den voor het geval van levensgevaar van moeder of vrucht.
 Daarop heeft de toenmalige minister Modderman geantwoord
 'dat hij reserve verkeerd en ten eenen male overtollig achte,
 vermits de medicus, die de voorschriften zijner wetenschap volgt
 en de regelen zijner kunst in acht neemt reeds daardoor on-

strafbaar zou zijn', met een beroep op art. 40 W. v. Str.: 'niet strafbaar is hij, die een feit begaat waartoe hij door overmacht is gedwongen.' (Noyon-Langemeijer ad loc.). In deze motivering heeft de minister het beginsel van Soranus erkend, en daarbij is het tot op heden gebleven.

In ons land is een abortus bij een normaal verloop niet toegestaan. Vrouwenverenigingen hebben herhaaldelijk getracht om dispensatie te krijgen in geval van verkrachting. Dat de psychologische en sociale gevolgen voor de slachtoffers van een dergelijk misdrijf ontzettend kunnen zijn behoeft geen betoog. De terughouding van de overheid valt te begrijpen, maar ik zou mij kunnen voorstellen dat het t.z.t. toch wel weer tot ernstige bezinning aanleiding zou kunnen geven. Hetzelfde geldt voor het navrante vraagstuk van de euthanasie, dat op de een of andere manier veel meer tot de verbeelding schijnt te spreken en op gezette tijden in de radio en op de televisie voor het grote publiek wordt gebracht. Men kan zich afvragen of dit nuttig en nodig is. In dergelijke aangelegenheden wordt de openbare mening uitsluitend door primaire reacties en emoties bepaald. Een voorbeeld was het Luikse proces van nog maar enkele jaren geleden naar aanleiding van de Softenon affaire. Dank zij een zorgvuldige mise en scène en goed gedoseerde journalistensentimentaliteit is een afloop verkregen, die toch niet geheel bevredigen kan. Want ieder heeft hier grote fouten gemaakt, de dokter bijv. die de hippocratische regel van het niet-doden overtrad, maar ook zijn superieur die zijn beroepsgeheim schond door de politie te waarschuwen.

Stelt men nu de vraag wat de samensteller van de hippocratische eed van dergelijke zaken gezegd zou hebben, dan zou het niet verantwoord zijn om hem een oordeel in de mond te leggen. Sinds zijn dagen zijn immers de technische mogelijkheden onvoorstelbaar veel groter geworden. De moderne krijgskunde heeft de kunst van het doden tot een huiveringwekkende hoogte gebracht, maar de ars medica heeft daar een nauwelijks minder beangstigende kunst om het leven te verlengen tegenover gesteld. Een geestelijk of lichamelijk onvolwaardige baby zou in Hippocrates' tijd praktisch geen levenskansen hebben gehad. Dat probleem loste toen zichzelf nog op natuurlijke wijze op, en dat de techniek het zover zou brengen dat bijv. slachtoffers van verkeersongevallen, die vaak geen mens meer zijn maar eerder een ternauwernood gecoördineerde combinatie van enkele organen, jaren lang een vegetatief bestaan kunnen voortzetten, had men zelfs een halve eeuw geleden nog niet kunnen voorzien. En toch heeft Plato de vraag al gesteld of het zin heeft om een waardeloos geworden leven nog verder te verlengen.

Wat dan opvalt is dit: de problemen van de hippocratische eed worden ook onder sterk gewijzigde omstandigheden steeds in discussie gebracht, maar komen nooit tot een oplossing. Misschien kan dat ook niet, omdat zij samenhangen met de roeping van de medicus zelf, en omdat de eed van Hippocrates de klassieke formulering is van de fundamentele eisen van het arts-zijn.

Zo blijven alle vragen die hier zijn aangeroerd, ook heden nog tot de voortdurende zorgen niet alleen van artsen, maar ook van theologen, juristen en leken behoren, en de enkele aanduidingen die ik U gegeven heb, zijn dunkt mij wel voldoende om te laten zien met welke banden de medicus van thans verbonden is met zijn vakgenoten uit een nog altijd niet voltooid verleden tijd.

Summary

It is generally assumed that the Hippocratic Oath is different in spirit from most writings of the Corpus Hippocraticum (5th to 4th cent. B.C.), and therefore Edelstein has suggested that the covenant and the ethical code it contains originated in a rather exclusive group, which was strongly influenced by Pythagorean doctrine. His contention, based on quotations from various authors (including Plato and Aristotle), that its most fundamental concepts (esp. rejection of euthanasia and of abortion) were not generally accepted, is not borne out by the evidence of the medical writings of the Hippocratic era. On the contrary, it appears that, to the Hippocratics at least, these concepts were as essential for medical ethics as they are now.

¹ Merkwaardig in dit verband is een opmerking van Albert Schweitzer in zijn eerste boek *Aus Lambarene* (p. 51): „Nach der Ansicht der Schwarzen zeigt sich das Können der Medizin in erster Linie darin dass der Arzt weiss, ob der Kranke sterben wird. Behandelt er jemand, der ihm nachher wegstirbt, so bekundet er damit, dass er nicht einmal weiss, ob eine Krankheit zum Tode führt oder behoben werden kann”.

² Hoewel wij in ons land heel wat gewend zijn, moet het degenen, die Griekenland in het vroege voorjaar bezocht hebben, toch wel zijn opgevallen hoe grillig en gevaarlijk het klimaat daar met zijn abrupte temperatuurswisselingen kan zijn. Zij zullen dan begrijpen waarom aan deze factor door de klassieke medici zoveel aandacht is besteed.

³ Hier volgen zuiver traditionele schattingen, die geen rekening houden met de steeds verder gaande geldontwaardingen van onze eeuw; het gaat alleen maar om relatieve verhoudingen.

⁴ De datering is dientengevolge zéér vaag en varieert tussen de 6e eeuw vóór en de eerste eeuw na Christus.

⁵ Volledige titel: Ludwig Edelstein: *The Hippocratic Oath, text, translation and interpretation*. Supplements to the Bulletin of the History of Medicine, editor: Henry E. Sigerist, no. 1: Baltimore The John Hopkins Press 1943.

⁶ Men kan de bijzonderheden vinden in het opstel van Prof. H. T. Deelman, *De Geneeskunde vóór honderd jaren...*, Ned. Tijdsch. v. Geneeskunde 1920, dat in vele opzichten belangwekkend is, niet in het minst om het citaat uit de feestrede die Prof. Tilanus in 1840 als Algemeen Voorzitter bij het 50-jarig bestaan van het Genootschap ter Bevordering der Heelkunde uitsprak, waaruit men ziet „dat een chirurg van zijn positie toen ter tijd in gemoede kon menen, dat de chirurgie toen 'nog wel niet volmaakt', maar toch der volmaaktheid nabij gekomen was". Wie dat leest zal meer geduld hebben met Hippocrates, die in een van zijn beroemdste geschriften (*Over de oude geneeskunde*) dezelfde mening was toegedaan ten aanzien van de geneeskunde in het algemeen.

⁷ Dit vooroordeel kon wel eens gebaseerd zijn op de Ilias van Homerus, waarin herhaaldelijk sprake is van een (speer)wonding van de blaas, die altijd fataal afloopt. Over Homerus' (147!) wondbeschrijvingen, die door hun grafische precisie gunstig afsteken bij de tomeloze fantasiën van alle andere ependichters, heeft Withington behartenswaardige dingen gezegd in zijn inleiding tot de vertaling der chirurgische tractaten (*Hippocrates III* in de Loeb Classical Library).

⁸ Een naïve beschrijving van een zelfmoordepidemie kan men lezen bij Plutarchus (*Mulierum Virtutes* 11 : p. 249b): „Eens werden de jonge meisjes van Milete door een vreselijke en onzinnige neiging bevangen, waarvan de oorzaak verborgen is gebleven. De meest verbreide gissing is dat de lucht een giftige geestverwarrende menging had verkregen die bij haar een ommekeer en verstandsverbijstering teweeg bracht. Want haar allen beving plotseling een waanzinnig verlangen naar de dood door de strop, en velen slopen heen om zich op te hangen. Vermaningen en tranen van ouders, kalmerende woorden van vrienden — niets hielp; zij ontsnapten alle listen en lagen van haar bewakers. Het kwaad scheen van hogere oorsprong te zijn en menselijke middelen te boven te gaan, totdat op advies van een man, die zijn zinnen bij elkaar had, een verordening werd ingesteld, dat zij die zich verhangen hadden naakt over de markt naar haar graf zouden worden gedragen. Zodra dit voorstel was aangenomen weerhield het de jonge meisjes van zelfmoord, zodat er zelfs geen enkel geval meer is voorgekomen.

Een machtig bewijs van het bestaan van natuurlijke goedheid en deugdzaamheid is de zorg om een smet op de reputatie te ontgaan, en in dit bijzondere geval het feit dat vrouwen, die geen vrees kenden voor de grootste verschrikkingen van dood en pijn, de gedachten aan de ontering, die haar na de dood zou overkomen, niet konden verdragen”.

⁹ Uitvoerig over dit en andere giften: Lewin, *Die Giften in der Weltgeschichte*. Het beroemdste voorbeeld van het verloop van vergiftiging door de waterscheerling vindt men natuurlijk in de *Phaedo* van Plato, waar de dood van Socrates uitvoerig beschreven is. Merkwaardigerwijze is van de zijde der farmacologen bezwaar aangetekend, omdat zij van mening zijn dat een dergelijk vergiftigingsproces heel anders verloopt dan Plato beschrijft. Zie Plato's *Phaedo edited with introduction and notes* by John Burnet, Oxford 1911 (vaak herdrukt), Appendix I p. 149 en v.

¹⁰ Het is bepaald onbehoorlijk dat Edelstein (a.w. p. 11 noot 21), die Ilberg's artikel (in: *Archiv für Religionswissenschaft*. 13. 1910) wel noemt, zijn conclusies niet aanvaarden wil, met een verwijzing naar een artikel van R. H. ¹¹ el, *Der künstliche Abortus in Altertum* (*Archiv f. Gesch. d. Mediz.* 29. 1937, pp. 224ff.). Want de plaatsen, die Hähnel aanhaalt hebben alle betrekking op abortus op grond van medische indicatie.

¹¹ Men kende het principe van periodieke onthouding, maar men was ervan overtuigd dat de vruchtbare periode rond om de tijd van de menstruatie lag! Als voorbehoedsmiddelen schijnen schillen van zure vruchten gebruikt te zijn.